

KAR BOLALAR MAKTABIDA ONA TILIGA O'QITISH ISHLARINI TASHKIL QILISH

Satanova Aziza

*Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy
pedagogika universiteti Pedagogika
psixologiya va inklyuziv ta'lim fakulteti
Surdopedagogika yo'nalishi 302-guruh talabasi*

Annotatsiya

Ushbu maqolada kar bolalar maktablarida ona tiliga o'qitish ishlarini tashkil qilish va eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni ona tiliga o'qitishning mazmuni yoritilgan. Ona tiliga o'qitish ishlarini tashkil qilish jarayonining rivojlanish bosqichlari quyidagi ko'rsatkichlar asosida olib borilgan: kar bolalarni tarbiyalash va o'qitish umumiy tizimida nutqqa qanday o'rin ajratilgan; ona tili bo'yicha ishning qanday bosqichi kar o'quvchilarning e'tibor markazida bo'lgan; ona tiliga o'qitishda qanday usullar qo'llanilgan, ular vositasida tarbiyalanuvchilar qanday natjalarga erishgan; kar o'quvchilarning eshitish faoliyatining buzilish darajalari hisobga olinganmi va bunga bog'liq holda ona tiliga o'qitishda differensial yondashuv amalga oshirilganmi. Bu kabi savollarga javob topish orqali kar bolalar maktabida ona tiliga o'qitish ishlarini tashkil qilishning mukammal yo'nalishlarini aniqlaymiz.

Kirish

Umum ta'lim maktablari va maxsus maktablarda ona tili dasturlari bir-biridan sezilarli darajada ajralib turadi, bu o'quvchilarning umumiy va nutqiy rivojlanish darajasi bilan belgilanadi. Kar o'quvchilarni tilga o'rgatish bo'yicha samarali usullarni egallash avvalambor o'quv jarayonini psixologik, lingvistik, uslubiy jihatdan baholash va o'qitishning samarali usullarini maqsadga muvofiq tanlashni ko'zda tutadi. Shuning uchun bu fanni egallash surdopedagogika, umumiy va maxsus psixologiya, fiziologiya, ona tili va didaktika haqidagi mavjud bilim va ma'lumotlarni faollashtirish bilan bog'liq amalga oshadi.

Asosiy qism

Har bir pedagogik tizim faqatgina nazariy asos va undan kelib chiquvchi o'qitishdan iborat bo'libgina qolmasdan, o'z ichiga o'qitish shart-sharoitlarini va shakllarini tashkil qilishni ham oladi. Surdopedagogikaning barcha ma'lum bo'lgan tizimlaridan birinchi bosqichi ta'limning turli bosqichlariga ajratilgan maxsus o'qitish uchun berilgan barcha materiallar bosqichlararo taqsimlangan va izchillik bilan bosqichma-bosqich tuzishni murakkablashgan, hajmi ortgan. Bir bosqich ma'lum nutqiy ko'nikmalarni hosil qilishni talab qilsa, keyingi bosqich undanda murakkabroq

nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan. O'qitishning izchil va bosqichma-bosqichligi bolaga o'qitishning faqatgina asoslarini egallashga yoki maktab o'qitish kursining to'liq o'tish imkoniyatini berar edi. Oxirgisi faqat aqliy qobiliyat, oilada tarbiyalanish sharoiti, eshitishni buzilishi sabab va vaqti bilan bog'lanibgina qolmagan, o'quvchi oilasini moddiy axvoliga ham bog'liq edi, chunki o'qitish moddiy mablag'ga bog'liq bo'lgan. Shu bois, qadimda o'qitishning davomiyligi barcha karlar uchun bir xil bo'lmagan.

Zamonaviy karlar maktabi o'quvchilarining asosiy qismi uchun 11 yillik ta'lim tashkil qilib, bu ta'lim jarayoni o'rta maktabning 7 yillik ta'lim dasturini o'z ichiga oladi. O'qitish jarayoni bosqichliligiga umumiy bilim hajmi va unga xos nutqiy rivojlanish darajasidan tashqari bolaning yosh davrlariga xos psixologik imkoniyatlari omili ham ta'sir qiladi. Tilni o'zlashtirish va nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishning ba'zi talablari faqat katta yoshdagi o'quvchilar ixtiyoriy jarayonlarni ma'lum darajasidagi rivojidadagina bajara olishsa, ba'zilar esa boshlang'ich sinf o'quvchilari tomonidan bajariladi. O'qitishni alohida bosqichlarga bo'lishning uchinchi omili – kar bolalarni nutqning har xil shakl va turlarini o'zlashtira olishining real imkoniyatlaridir. Mazkur omil o'qitishning har bir bosqichida o'zlashtira olish, qabul qilish va ishlata olish qiyin-osonlik darajasini e'tiborga olgan holda nutq shakllarini har xil birikmalar tarzida o'qitib borishni hamda bu shakl va turlardan yetakchisini, ko'makchisini belgilashga ta'sir qiladi.

Ona tilini o'qitishda tizimlilik ko'p darajada tilning tabiatiga ham bog'liq. Tilning ba'zi munosabatlari, qonuniyatlari, aloqalari o'qitishdan avval hayotda o'zlashtirilgan bo'lib, amaliyotda murakkablashtiriladi. Til tizimining boshqa xususiyatlari maxsus kuzatuvni, tahlilni, umumlashtirishni talab etadi va qandaydir amaliy asos zaminida o'qitilishi lozim. Ularning murakkabroq turlari keyingi bosqichda tanishtiriladi. Masalan, sintagmatik munosabatlar ko'proq tilga taalluqli bo'lsa, pragmatik munosabatlar ko'proq til tizimiga xosdir. Ularni bir bosqichda o'zlashtira olish mumkin emas. Shuning uchun tilning tizimli tashkil etilishini to'liq o'zlashtirish faqatgina maktab o'quv kursining barcha bosqichlarida o'qitishdagina amalga oshirilishi mumkin.

Tizimlilik yoki bosqichma-bosqichlilik kabi tilga o'qitishni tashkillashtirishni tomonlari karlar maktabida didaktik, psixozik va lingvistik omillar tomonidan aniqlanadi. Vazifani bajarishning o'zgaras sharti-bir bosqichdan keyingisiga o'tishdagi uzviylikdir. Kar bolalarni maktabda o'qitish kursi to'rt asosiy bosqichga bo'linadi. Birinchi bosqich tayyorlov sinfi bo'lib, u maktabga tayyorlovdan o'tmagan bolalar uchun mo'ljallangan. Bu davr bolani bir yoshdan 4-5 yoshgacha davom etadi. Bunda katta e'tibor ko'pchilik kar bolalar maktabgacha tarbiya muassasalariga qatnashi muddatiga va har bir bolani tarbiyalashning konkret shart-sharoitlarga qaratiladi. O'qitishning ikkinchi bosqichi – boshlang'ich sinflar bo'lib, ularda 7

yoshdan 10-11 yoshgacha bulgan bolalar o'qitiladi. Uchinchi bosqich – o'rta sinflar bo'lib, kar bolalar maktabining 5-7 sinflarini o'z ichiga oladi. Bu bosqich 11-13 yoshdagi bolalar o'qitiladi. To'rtinchi bosqich – katta sinflar bo'lib, karlar maktabining 8-11 sinflarini qamrab oladi. Ushbu bosqichda 14 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan bolalar o'qitiladi.

Ushbu bosqichlar bir-biridan vazifalari, o'quv fanlari majmuasi o'quvchilarning nutqini o'stirish bo'yicha ishlarning asosiy yo'nalishlari bilan farqlanadi. Tayyorlov bosqichining asosiy vazifasi bolalarga muloqot uchun zarur nutqiy materialni qisqa vaqt ichida o'zlashtirishni ta'minlashdan iborat. Birlamchi aloqa o'rnatish va nutqda orttirilgan tajribani bilish faoliyatini natijalarini aks ettirish uchun zarur undov, so'roq va gaplar shaklidagi nutqiy material tilga o'qitishning mazmunini tashkil qiladi. Nutqiy rivojlanish masalalarini kompleks tarzda hal qiluvchi o'quv fani dasturida uch qismga ajratilib ko'rsatilgan:

- Daktil nutqga o'rgatish;
- Og'zaki nutga o'rgatish;
- Savodga o'rgatish.

Bundan tashqari nutqiy malakalarni rivojlantirish ptedmet-amaliy o'qitish mashg'ulotlarida, eshitish idrokini rivojlashtirish va talaffuzga o'rgatish mashg'ulotlarida amalga oshiriladi. Nutqiy qobiliyatni rivojlantirish, nutqiy faoliyat turlarini shakllantirish, tilning tizimli tuzilishini aks ettiruvchi til qonuniyatlari – bolalarga tushuntirish kabi kar bolalar nutqini rivojlantirish yo'nalishlaridan biriga katta e'tibor beriladi.

Nutqiy qobiliyatni rivojlantirish - nutqiy bilish, anglash, qayta tasvirlash va psixofizik mexanizmlarini shakllarini yaratish demakdir. Maxsus o'qitishning birinchi kunlaridanoq bolalarga ma'lum predmetli vaziyatdagi ularga qaratilgan nutqqa ta'sirlanishni, predmetli harakatlarni tuzilishiga qarab ulardan nima talab qilinayotganini payqash shartlari qo'yiladi. Bolalar o'qituvchi yoki tarbiyachining predmetli va nutqiy harakatlariga kattalar tomonidan berilgan nutqiy namuna asosida taqlid qilishga o'rganadilar. Talaffuzga o'rgatish va saqlangan eshitish qoldig'ini rivojlantirish mashg'ulotlari jarayonida idrokni rivojlantirish ishlari olib boriladi. Nutq materiallarini idrok etish va qayta bayon etish malakasini rivojini tezlashtirish maqsadida daktilologiyadan foydalaniladi. Maktabgacha tayyorlovga ega bo'lmagan bolalarni tilga o'qitish jarayonida daktilologiya daslabki nutq shakli bo'ladi. Unga o'rgatish og'zaki nutqga o'rgatish bilan parallel holda olib boriladi.

Amaliy faoliyatda o'yinda darsni tashkillashtirish jarayonida turli xil kuzatuvlarda muloqot qilish mazkur bosqichdagi bolalarning butun o'quv faoliyatini tashkil qiladi. Chunki, nutqiy qobiliyat faqat muloqotda paydo bo'lib, muloqotdagina rivojlanadi. Nutqiy qobiliyat faqatgina nutqiy idrok qilishda emas, nutqni qo'llashda ham rivojlanadi. Shuning uchun bolani fonetik qiyinchiliklariga qaramay, o'qitish

boshidanoq butun materialni so'zlash hamda har bir so'zni ham og'zaki, ham daktil holda aytishga o'rgatiladi. Murakkab tovushlarni talaffuzida bola tovushni fonemalar qisqartirilgan sistemasi talablariga muvofiq o'sha tovushga yaqin qilib aytishi mumkin. Boshidanoq yetakchi idrok o'rmini eshituv-ko'ruv idroki egallaydi. Tanish vaziyatlarda qo'llaniladigan so'zlashuv nutqining bir qismi bolalarga eshittiriladi.

Ushbu bosqichda bolalar nutqini rivojlantirish ishlarining ikkinchi yo'nalishi – nutqiy faoliyat turlarini shakllantirishdir. Bolalar daktillashtirish, eshituv-ko'ruv idroki, so'zlash, o'qish, yozuv ko'nikmalarini o'zlashtiradilar. Biroq o'qitishni asosiy vazifasi – kommunikativ akt natijalari: buyurilgan topshiriqni bajarish, murojaatni, iltimosni, istakni, savolni ifodalay olish, murojaat qilingandagi nutqni tushunish bo'lgan tufayli, nutq faoliyatining har bir shaklini texnik tomoni o'qitishning maqsadi bo'la olmaydi. Nutqiy faoliyat motivlari ishga doir, shaxsiy va xususan nutqiydir. Tayyorlov bosqichida bolalar nutqiy vositalarni ma'lum natijalarga erishishni, o'qituvchi yoki do'sti bilan bir-birini tushunishni istaganligi uchun foydalaniladi. Biroq buning uchun nutqiy o'rganishni o'zlashtirish so'z va gaplarni o'z, yod olish hamma to'g'ri talaffuz qilish har bir bola uchun maqsad bo'lib qolmaydi. Ushbu nutq ijobiy munosabatda bo'lish motivini nutqiy foydalanishni to'plash jarayonini o'ziga xos mazmun bilan boyitish, nutqiy muloqotni maxsus emotional munosabatlar bilan jo'r qilish kabilar bilan maxsus rivojlashtirish darkor. Tayyorlov bosqichida o'qishning metodik usullari bo'lganlarning yosh xususiyatlariga, ishlatilayotgan nutq vositalari hajmiga, nutq o'stirish ishlarining yo'nalishiga mos keladi. Bu avvalombor dars jarayonida paydo bo'ladigan tabiiy vaziyatlardan, individual mashg'ulotlardan, darsdan tashqari mashg'ulotlardan foydalanishda, mustaqil faoliyat, momentlarini bajarishda namoyon bo'ladi. Shu bilan birga o'qituvchi bolalarda xissiyotlar uyg'otuvchi, muloqotga undovchi maxsus vaziyatlar tug'diradi. Bir xil vaziyatlarni muntazam takrorlanishi bolalarni kelgusi nutqiy mashqlariga tayyorlab turadi. Mazkur bosqichda didaktik o'yin va mashqlar, darsdan tashqari vaqtda roli o'yinlar bolalar bilan ishlashning katta qismini egallagan. Asosiy yo'li – amaliy faoliyatlar jarayonida nutqni o'stirishdir. Bosqich tavsifi yakunida shuni aytib o'tish joizki, bosqich tuzilmasining biron yo'nalishi yoki nutqiy material faqat bu bosqichgagina xos bo'lib qolmay, aksincha keyingi bosqinchilarning tuzilmasi va metodikalarida aks etishi, tayyorlovda shakllantirilgan malakalar esa real-haqqoniy kommunikativ ijtimoiy xulq-atvorga asos solishi lozim. Yuqorida qaid qilingan uch yo'nalishlardan asosiysi nutq faoliyati turlarini shakllantirishi bo'lib, bu faoliyatlar ichida eng asosiylari o'qish va yozishdir. Biroq, birinchi yo'nalish bo'lish – nutqiy qobiliyatni rivojlantirish yo'nalishi o'z ahamiyatini yo'qotmaydi, lekin namoyon bo'lish mexanizmi bir muncha o'zgartiriladi. 7-11 yoshli bolalar faqatgina kattalarning nutqiy harakatlariga taqlid qilib qolmay, nutqiy namunalardan foydalangan holda tayyor jumalarni o'zlashtira oladilar. Nutqiy boylikning yetarli darajasida ular so'z shakllari va jumlar kirilmasidagi analogiya

(o'xshashlik)larni aniqlash imkoniyatlariga ega bo'ladilar. Bolalar ularda mavjud so'z va jumlar xazinasidan vaziyatga mosrog'ini tanlay olishlari hamda tilning variantivligini tushunishlari mumkin. Boshlang'ich sinflarda o'qiyotgan kar o'quvchilar tanish so'zlarning o'zagiga turli xil so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shish bilan yangi so'zlar hosil qilishga o'rganadilar.

Xulosa

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida ona tiliga o'qitish ishlarini tashkil etish pedagogdan qo'shimcha bilimlarni talab qiladi. Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarning nutqini rivojlantirish, daktil alifbosini bilishi, imo-ishora orqali gaplashishni o'rganishi va umumiy holda aytadigan bo'lsak ularning savodli bo'lishi kelajakda odamlar bilan aloqaga kirisha olishi va jamiyatda o'z o'rnini topishi uchun katta hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Z.N. Mamarajabova "Ona tili o'qitish maxsus metodikasi"-Toshkent
2. Mamarajabova Z. N. "Surdopedagogika asoslari." - Toshkent.
3. Isoqjonova D. M., Safarova A. ESHITISHIDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARDA BOG'LANGAN NUTQINI RIVOJLANTIRIS //International Conference on Scientific Research in Natural and Social Sciences. – 2025. – C. 148-152.
4. Dilfuzakhan I. METHODOLOGIES FOR THE FORMATION OF COMMUNICATION SKILLS OF STUDENTS WITH HEARING IMPAIRMENT IN NATIVE LANGUAGE LESSONS //Web of Teachers: Inderscience Research– 2025. – T. 3. – №. 2. – C. 5-8.